

<http://dx.doi.org/10.18778/1644-857X.15.01.15>

Mariusz Bartnicki, *Władca i poddani w historiografii ruskiej XI–XIII wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2015, ss. 344.

Mysł polityczna średniowiecznej Rusi, z wypracowanymi na jej gruncie wyobrażeniami na temat istoty władzy monarchicznej, jej charakteru i ograniczeń oraz modelem idealnego panującego, stanowi zagadnienie interesujące, a jednocześnie relatywnie słabo opracowane w polskiej historiografii. Wydaje się, że uwagę rodzimych badaczy przyciągała jak dotąd przede wszystkim ideologia państwa moskiewskiego, kształtująca się u schyłku średniowiecza¹. Koncepcje polityczne funkcjonujące w kulturze staroruskiej wcześniejszych stuleci były natomiast omawiane niejako przy okazji, jako fundament, na którym mógł się rozwinąć fenomen wschodnioeuropejskiego absolutyzmu. Tym cenniejszą pozycją musi się okazać prezentowana monografia, której autorem jest Mariusz Bartnicki, mediewista związany z Uniwersytetem Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, mający na swoim koncie wiele cennych publikacji dotyczących dziejów Rusi w XI–XIII w. (głównie księstwa halicko-wołyńskiego)².

Największym walorem recenzowanej pracy jest szerokie ujęcie tematu. Autor, mając pełną świadomość istnienia na Rusi w interesującym go okresie wielu podziałów politycznych, postrzega jednak władztwo Rurykowiczów jako jeden podmiot. Optykę tę potrafi

¹ Rozważania nad ideologią polityczną państwa moskiewskiego w XV–XVI w. podejmowali m.in. W. Peltz, *Suwerenność państwa w praktyce i doktrynie politycznej Rusi Moskiewskiej (XIV–XVI w.)*, Zielona Góra 1994; K. Chojnicka, *Narodziny rosyjskiej doktryny państwowej. Zoe Paleolog – między Bizancjum, Rzymem a Moskwą*, Kraków 2001; D. Romanowski, *Trzeci Rzym. Rozwój rosyjskiej idei imperialnej*, Kraków 2013. Wiele elementów staroruskiej teorii władzy zostało omówionych w monografii: A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi w XI w.*, Warszawa 1968. Wątek ten pojawia się też marginalnie w pracy: H. Kowalska, *Kultura staroruska XI–XVI w. Tradycja i zmiana*, Kraków 1998.

² Mariusz Bartnicki jest autorem monografii pt. *Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264* (Lublin 2005), a także szeregu artykułów naukowych.

konsekwentnie zachować w toku narracji. W efekcie, choć specyfika wykorzystywanego materiału źródłowego (latopisów) sprawia, że większość przytaczanych w monografii przykładów dotyczy dziejów ziemi kijowskiej, nowogrodzkiej, halickiej czy połockiej, to formułowane na bazie tej analizy wnioski odnoszą się zawsze do modelu władzy, funkcjonującego – zdaniem badacza – we wszystkich księstwach ruskich.

Trafnie zostały też nakreślone ramy chronologiczne studium. Autor, zdając sobie sprawę z dyskusyjności tezy o wpływie „testamentu” Jarosława Mądrego na ustrój Rusi (s. 62), nie uznaje – jak to bywało w starszej literaturze przedmiotu – daty śmierci tego władcy za cezurę mającą odgraniczać okres istnienia scentralizowanej państwowości ruskiej od epoki politycznego rozdrobnienia. Swe rozważania koncentruje na całej epoce przedmongolskiej (XI–XIII w.), słusznie zakładając, że dopiero najazd wspomnianych stepowców wytworzył na obszarze Słowiańszczyzny Wschodniej nowe realia polityczno-ustrojowe.

Przyjęcie za cezurę początkową XI stulecia wynika natomiast z bardzo cennego spostrzeżenia, że autorzy źródeł narracyjnych z analizowanego obszaru – latopisów oraz innych zabytków staroruskiego piśmiennictwa – konstruując na swój sposób literacką wizję wydarzeń z najwcześniejszego okresu istnienia państwa Rurikowiczów, sytuowali je zazwyczaj w późniejszych realiach kulturowych, właściwych dla epoki, w której żyli. W konsekwencji więc np. *Powieść minionych lat*, zawierająca sporo wielowymiarowych portretów władców z X stulecia (m.in. księżnej Olgi i jej wnuka Włodzimierza), może *de facto* stanowić źródło do badań nad wyobrażeniami na temat istoty władzy monarszej, rozpowszechnionymi na Rusi na początku wieku XII.

Autor oparł swoje studium na dość szerokiej bazie źródłowej. Chociaż w teorii jego badania koncentrować się miały na wizji staroruskich księząt i ich relacji z poddanymi, wyłaniającej się z przekazów o charakterze historiograficznym (latopisów), to wywód został wzbogacony o analizę tekstów reprezentujących inne gatunki literackie, m.in. *Słowa o prawie i łasce* metropolity kijowskiego Hilario-na, *Pouczenia* Włodzimierza II Monomacha, najstarszych utworów hagiograficznych dedykowanych ruskim świętym księżętom, zabytków średniowiecznej homiletyki i epistolografii. Mariusz Bartnicki wykorzystał również wyniki badań archeologicznych, a także źródła numizmatyczne i ikonograficzne.

Monografia składa się z trzech rozdziałów, prezentujących materiał w ujęciu problemowym. W pierwszym z nich ukazane zostały mechanizmy legitymizujące władzę ruskich książąt. Autor omówił tu więc zagadnienie tradycji dynastycznej Rurykowiczów, podjął próbę udzielenia odpowiedzi na pytanie, czy na interesującym go obszarze w XI–XIII w. istniały prawne i zwyczajowe normy regulujące kwestie następstwa tronu i porządku dziedziczenia władzy. Przeanalizowane zostały także te formy obejmowania rządów, które zakładały mniej lub bardziej aktywny udział poddanych (wybór monarchy przez mieszkańców grodu). Odtwarzając ceremoniał towarzyszący wstępowaniu na tron ruskich książąt, Mariusz Bartnicki przedstawił też pokrótce wypracowany przez Rurykowiczów system autoprezentacji panującego: insygnia, strój, oficjalny wizerunek. W tym miejscu warto odnotować, że zagadnienie to, znajdujące się w polu zainteresowania Autora od kilku lat³, zasługuje na odrębne opracowanie, w którym warto byłoby się też odwołać do ustaleń historyków sztuki, zwłaszcza Nadieždy Nikitenko, badaczki ukraińskiej, poddającej w swych publikacjach szczegółowej analizie przedstawienia władców ruskich i bizantyńskich, znajdujące się na malowidłach zdobiących wnętrze kijowskiej świątyni Sofii Mądrości Bożej z połowy XI w.⁴

Rozdział drugi poświęcony jest staroruskiemu ideałowi władcy. Autor monografii koncentruje się na literackich wizerunkach trzech książąt: Włodzimierza I Światosławowicza (X–XI w.), Włodzimierza II Monomacha (XI–XII w.) i Aleksandra Newskiego (XIII w.). Wybór ten, choć zapewne uwarunkowany przede wszystkim specyfiką istniejącego korpusu źródeł, okazał się zabiegiem słusznym, gdyż pozwolił badaczowi na ukazanie wewnętrznej dynamiki analizowanego zjawiska. Śledząc wywód Mariusza Bartnickiego, mamy możliwość

³ M. Bartnicki, *Atrybuty władzy książąt ruskich XIII w. jako element prestiżu*, „Socium” 2008, nr 8, s. 21–32; idem, *Sprawa koronacyjnych insygniów Daniela Romanowicza*, „Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne” 2008–2010, t. V, s. 37–47.

⁴ N.N. Nikitenko, *Rus' i Vizantija v monumental'nom komplekse Sofii Kievskoj*, Kiev 2004, ss. 416; eadem, *Svjataja Sofija Kievskaja*, Kiev 2008, ss. 384; eadem, *Sofija Kievskaja i ee sozdateli*, Kamenec Podol'skij 2014, ss. 248. Kilka interesujących uwag na temat wyobrażeń ikonograficznych ruskich władców oraz wpływu oficjalnego wizerunku cesarzy bizantyńskich na sposób przedstawiania monarchów na omawianym obszarze zawierają również dwa pierwsze rozdziały monografii Grażyny Kobrzenieckiej-Sikorskiej pt. *Wizerunki carów rosyjskich. Między ikoną a portretem* (Olsztyn 2007), zatytułowane: *U genezy wschodniochrześcijańskiego wizerunku władcy oraz Wizerunki książąt ruskich XI–XV w.* (s. 19–72).

przekonać się, że staroruskie wyobrażenia na temat doskonałego władcy nieustannie ewoluowały, dostosowując się do aktualnej sytuacji politycznej na Rusi (np. w pierwszej połowie XIII stulecia, w związku z narastającym zagrożeniem ze strony Mongołów, w monarszym *virtus* mocniej eksponowano męstwo i waleczność).

Niezwykle interesujący jest rozdział trzeci, prezentujący lato-pisarskie relacje na temat sytuacji ekstraordynaryjnych (przede wszystkim buntów poddanych przeciwko niespełniającemu ich oczekiwań władcy). Dzięki zamieszczonej w tej części monografii analizie opisów konkretnych konfliktów rządzących z rządzonymi możemy bowiem zaobserwować, w jaki sposób formułowane przez staroruskich pisarzy ideały i koncepcje odzwierciedlały się w realnych kontaktach książąt z poddanymi. Mariuszowi Bartnickiemu udało się zatem zrealizować zadanie niełatwe – przedstawił zarówno staroruską teorię władzy, jak i jej praktyczne przełożenie na rzeczywistość polityczną państwa Rurykowiczów.

Podczas pracy nad monografią na tak rozległy temat trudno uszereżować się wybiórczości i pozostawienia pewnych wątków na marginesie rozważań. Mariusz Bartnicki sygnalizuje więc tylko zagadnienie istnienia oficjalnego kultu cerkiewnego kilku przedstawicieli dynastii Rurykowiczów (Olgi, Włodzimierza, Borysa i Gleba) – fenomenu ściśle związanego z kwestią sakralizacji władzy i ideałem monarchy, niemniej jednak wymagającego odrębnych studiów i mającego też obszerną literaturę przedmiotu⁵. Autor w swych rozważaniach koncentruje się też wyłącznie na władcach płci męskiej. Podejście to zdaje się uzasadnione – historiograficzny wizerunek ruskich książęcych oraz wizja ich kontaktów z poddanymi jest kwestią zasługującą na niezależne badania, wymagające zastosowania zgoła innej metody: skrupulatnego „wyłuskiwania” z tekstu latopisów enigmatycznych wzmianek i konfrontowania ich z przekazem różnego rodzaju źródeł: hagiografii, sfragistyki, numizmatyki czy ikonografii.

Sekwencją pracy, w której perspektywa androcentryczna utrudnia uzyskanie całościowego obrazu prezentowanego zagadnienia, jest rozdział poświęcony ideałowi władcy. Mariusz Bartnicki analizuje w nim, charakterystyczną dla wielu zabytków piśmiennictwa staroruskiego, tradycję porównywania księcia Włodzimierza z cesarzem Konstantynem (s. 138–184). „Wielką nieobecną” tej części

⁵ Z najnowszych prac warto tu wymienić zwłaszcza monografię I. Ćekova, *Pārvite staroruski knjaze sveti (obrazi, simbolika, tipologija)*, Sofija 2013, ss. 264 (tam dalsza literatura przedmiotu).

narracji jest natomiast księżna Olga ze swym bizantyńskim „prao obrazem” – cesarzową Heleną. Należy bowiem zaznaczyć, że w kulturze bizantyńskiej postać założyciela Konstantynopola, zarówno na płaszczyźnie kultu liturgicznego, jak i teorii politycznej, funkcjonowała w ścisłym związku z osobą jego matki. W celu upamiętnienia obojga świętych monarchów w Kościele wschodnim w VII w. ustanowiono wspólne święto, obchodzone 21 maja, tj. w rocznicę śmierci Konstantyna I Wielkiego. Z całą pewnością było ono celebrowane również na Rusi – wskazują na to zarówno wzmianki, na które natrafiamy w źródłach historiograficznych (np. w latopisie hipackim pod datą roczną 6684/1176), jak i zabytki epigraficzne. W połowie IX w. ukształtował się też w malarstwie bizantyńskim kanon wyobrażania omawianych świętych: ukazywano ich razem, jako parę osób w zbliżonym wieku, trzymających między sobą krzyż. O zaadaptowaniu tego schematu w sztuce ruskiej świadczą chociażby dwa zachowane do naszych dni malowidła naścienne z połowy XI w.: z wnętrza soboru Mądrości Bożej w Kijowie i w Nowogrodzie Wielkim. Co więcej, już w połowie V w. wykształcił się w Bizancjum zwyczaj nazywania zasłużonych dla chrześcijańskiej ortodoksji władców mianem „nowego Konstantyna”, a władczyń – „nowej Heleny”. Paralele te pojawiają się często w źródłach wschodniorzymskich obok siebie. Dla przykładu: przy okazji soboru w Chalcedonie w 451 r. określono w ten sposób cesarzową Pulcherię i jej męża Marcjana, a w 787 r. podczas zgromadzenia duchowieństwa w Nikei – cesarzową Irene i jej syna Konstantyna VI⁶.

Nie ulega najmniejszej wątpliwości, że na Rusi zwyczaj ten został zaadaptowany całościowo, a następnie dostosowany do lokalnej tradycji dynastycznej⁷. Wszyscy wspomniani przez Mariusza

⁶ Omawiane zagadnienie ma niezwykle obszerną literaturę. Z najważniejszych pozycji można wymienić: F. Winkelmann, *Das hagiographische Bild Konstantins I. in mittelbyzantinischer Zeit*, [w:] *Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9.-11. Jahrhundert*, hrsg. V. Vavřínek, Praha 1978, s. 179–203; A. Kazhdan, „Constantin imaginaire”. *Byzantine Legends of the Ninth Century about Constantine the Great*, „Byzantion” 1987, vol. DVII, s. 196–250; *New Constantines. The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th–13th Centuries. Papers from the 26th Spring Symposium of Byzantine Studies, St. Andrews, March 1992*, ed. P. Magdalino, Cambridge 1994; C. Walter, *The Iconography of Constantine the Great, Emperor and Saint*, Leiden 2006; *Saint Emperor Constantine and Christianity. International Conference Commemorating the 1700th Anniversary of the Edict of Milan. 31. May – 2. June 2013*, ed. D. Bojović, t. I–II, Niš 2013.

⁷ Odróżnia to piśmiennictwo ruskie od pokrewnych mu kulturowo tradycji serbskiej i bułgarskiej, na których gruncie rozpowszechniona była praktyka określania

Bartnickiego autorzy starorusy (metropolita Hilarion, Jakub Mnich, twórcy *Powieści minionych lat* oraz większości utworów hagiograficznych i hymnograficznych dedykowanych świętem ruskim władcem), nazywając Włodzimierza mianem „nowego Konstantyna”, jednocześnie porównują z cesarzową Heleną jego babkę Olge. Co więcej, o ile syn Światosława urasta w kolejnych wiekach do rangi monarchy idealnego, z którym zestawiani są późniejsi Rurykowicze („nowym Włodzimierzem” nazwany został m.in. Wasyl II Ślepy w XV w.), to Olga staje się wzorem do naśladowania dla ruskich książęcych (motyw ten zastosowano np. w pośmiertnej pochwałce Marii, żony Wsiewołoda III Wielkie Gniazdo)⁸.

Warto byłoby może poświęcić trochę więcej uwagi innym książęcy. Autor recenzowanej monografii słusznie podkreśla, że znaczny wpływ na ukształtowanie się staroruskiego ideału chrześcijańskiego władcy miała recepcja w XI w. żywotu świętego księcia czeskiego Waclawa (s. 168–174). Jest jednak faktem, że nie mniej istotnym dla interesującego nas tu fenomenu zabytkiem był żywot św. Ludmiły, jego babki, również znany na Rusi⁹. Analizując wydarzenia w ziemi połockiej z pierwszej połowy XII w. (s. 54), można by przywołać postać księżnej Eufrozyny, której osoba odegrała, jak przypuszczają niektórzy badacze, istotną rolę w wytworzeniu się szczególnej estymy, jaką mieszkańcy tego księstwa otaczali lokalną gałąź rodu Rurykowiczów. Nie do końca precyzyjne jest też nazywanie „nieznaną z imienia” córki księcia kijowskiego Mścisława I i jego żony Krystyny Ingesdotter, która została wydana za Briaczysława Dawidowicza (s. 52). Dariusz Dąbrowski ustalił wszak, że mogła ona

wybitnych władców mianem „nowego Konstantyna”, podczas gdy motyw „nowej Heleny” zdaje się nieomal całkowicie nieobecny. I. Lis, *Święci w kulturze duchowej i ideologii Słowian prawosławnych w średniowieczu (do XV w.)*, Kraków 2004.

⁸ Wybrane pozycje poruszające tę kwestię: W. Hryniewicz, *Chrystus zmarłychwstał. Motywy paschalne w pismach metropolity Ilariona (XI w.)*, Warszawa 1995, s. 25, 98, 205; G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna na Rusi Kijowskiej (988–1237)*, tłum. J. Zychowicz, Kraków 2000, s. 33, 65, 170–175, 316–318; J. Korpela, *Prince, Saint and Apostle. Prince Vladimir Svjatoslavič of Kiev, his Posthumous Life, and the Religious Legitimization of the Russian Great Power*, Wiesbaden 2001; A.V. Nazarenko, *Drevnjaja Rus' na meždunarodnyh putjach. Meždisciplinarnye očerki kul'turnych, torgovyh, političeskich svjazej IX–XII vv.*, Moskwa 2001; T. Šumejko, *Translatio imperii u Ilariona Kievskogo. Simboličeskie implikacii Slova o zakone i blagodati*, [w:] *Byzantina et Slavica Cracoviensia, III, Byzantium and East Central Europe*, Kraków 2001, s. 61–69.

⁹ N. Profantová, *Kněžna Ludmila. Vládkyně a svěťice, zakladatelka dynastie*, Praha 1996, s. 14–15; G. Podskalsky, *op. cit.*, s. 161.

nosić chrzcielne lub zakonne imię Ksenia, nie wiadomo natomiast, jak brzmiało jej miano dynastyczne¹⁰. Pewna nieścisłość wkradła się także do opisu miniatury „koronacyjnej” z Kodeksu Gertrudy (fol. 10v). Jak wykazała Małgorzata Smoraż Różycka, Jaropelk-Piotr został na niej wyobrażony – zgodnie z kanonem bizantyńskim – w towarzystwie swej żony, Kunegundy-Ireny, a nie matki Gertrudy (s. 152). Ta ostatnia władczyni pojawia się natomiast na innym malowidle zdobiącym rękopis, na którym z synem i synową oddaje hołd św. Piotrowi (fol. 5v)¹¹.

Najsłabszą stroną recenzowanej monografii są tłumaczenia fragmentów tekstów staroruskich. Autor, co zasługuje na pochwałę, nie tylko podjął trud analizowania wszystkich źródeł w oryginale, lecz także postarał się o zaprezentowanie czytelnikowi ważniejszych dla toku narracji passusów w przekładzie na język polski. W pracy translatorycznej zdarzają mu się jednak potknięcia. Niekiedy tłumaczenie sprawia wrażenie „intuicyjnego”. Dla przykładu: na stronie 56 odnaleźć możemy następujący przekład zdania: „Еть то же лѣто придоша ис Кыева от Есѣволода по брата Святослава вести Кыеву – Tego roku przyszła z Kijowa od Wsiewołoda do brata Światosława wieść”. Cytat ten w języku polskim powinien brzmieć: „Tegoż roku przyszli (придоша – 3. osoba liczby mnogiej czasu przeszłego) z Kijowa [ludzie] od Wsiewołoda po brata Światosława, aby go wieść do Kijowa” (вести – bezokolicznik czasownika „wieść”, rzeczownik określający wiadomość miałby w tekście staroruskim postać вѣсть).

Najwięcej trudności przysparzają Autorowi konstrukcje składniowe, charakterystyczne dla języka staro-cerkiewno-słowiańskiego, nieistniejące natomiast we współczesnym języku polskim czy rosyjskim, zwłaszcza zaś tzw. *dativus absolutus*, oddawany przez zdanie podrzędne okolicznikowe czasu. A zatem fragment: „прнстигшю же вечеру поклонишася ему брата его” (s. 106), tłumaczony przez Mariusza Bartnickiego jako „przyłączywszy się wieczorem, bracia jego pokłonili się mu”, należałoby przełożyć: „kiedy nadszedł wieczór, pokłonili mu się jego bracia”. Analogicznie zdanie: „пришедшю ему в церковь святыя Софья и посадиша и на столк” (s. 125) nie oznacza: „przyszli do cerkwi św. Sofii i posadzili na tron”, lecz: „kiedy on

¹⁰ D. Dąbrowski, *Genealogia Mścislawowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV w.)*, Kraków 2008, s. 141–148.

¹¹ M. Smoraż-Różycka, *Bizantyńsko-ruskie miniatury Kodeksu Gertrudy. O kontekstach ideowych i artystycznych sztuki Rusi Kijowskiej XI w.*, Kraków 2003, s. 20–32, 74–77.

[książę] przyszedł do cerkwi św. Sofii, posadzili go na tron”. *Passus*: „кнѣзѣцѣу Володимѣроу в Галичкѣи земли” w tłumaczeniu na język polski nie powinien zaś brzmieć: „władający w ziemi halickiej Włodzimierz” (s. 249–250), ale: „kiedy Włodzimierz panował w ziemi halickiej”.

Co więcej, Autor, zasugerowawszy się podobieństwem brzmieniowym takich wyrazów, jak *вниде* czy *сѣде* do form czasu przyszłego w języku polskim, stawia tezę, że charakterystyczne dla latopisarstwa staroruskiego formuły, zawierające informację o obejmowaniu rządów, miały postać: „wejdzie do św. Sofii i siądzie na tron” (s. 120, 128, 306). Tymczasem analizowane *passusy* zawierają formy 3. osoby liczby pojedynczej aorystu. W języku polskim powinny być zatem oddawane w czasie przeszłym: „wszedł do św. Sofii i siadł na tronie”. Doceniając w pełni podjęty przez Autora wysiłek translatorski, należałoby zatem postawić pytanie, czy nie byłoby zasadne odwołanie się przez niego do istniejących polskich przekładów tekstów staroruskich, chociażby w celu weryfikacji własnych propozycji tłumaczeniowych¹².

W monografii odnaleźć można też szereg innych nieścisłości. Półlegendarny Małk był ojcem Małuszy, matki Włodzimierza, a nie Olgi (s. 44). Porfirogenetki Anny nie należy nazywać „księżną bizantyńską”, gdyż tytuł ten nie był używany w Konstantynopolu (s. 98). O ile sposób oddawania imion ruskich można uznać za swoistą *licentia poetica* Autora, o tyle bizantyńskie nazwy własne powinny być

¹² Oprócz wielokrotnie wznawianego, choć niepozbawionego mankamentów, polskiego tłumaczenia *Powieści minionych lat* Franciszka Sielickiego, dysponujemy m.in. następującymi przekładami: *Latopis kijowski*, tłum. E. Goranin, t. I (1118–1158), Wrocław 1995; t. II (1159–1198), Wrocław 1988 (odnotowany przez Autora w bibliografii); *Latopis halicko-wołyński*, tłum. F. Sielicki, [w:] *Kroniki staroruskie*, red. idem, Warszawa 1987, s. 231–246 (fragmentaryczny); *Ilarion, Słowo o prawie i lasce*, tłum. W. Hryniewicz, [w:] idem, *Chrystus zmarł w twychwstał. Motywy paschalne w pismach metropolity Ilariona (XI w.)*, Warszawa 1995, s. 184–204; *Ilarion, Słowo o prawie i lasce*, tłum. R. Łużny, [w:] *Słowo o Bogu i człowieku. Myśl religijna Słowian Wschodnich doby staroruskiej*, red. idem, Kraków 1995, s. 39–57; *Pateryk Kijowsko-Pieczerski czyli opowieści o świętych ojcach w pieczarach kijowskich położonych*, tłum. L. Nodzyńska, Wrocław 1993; *Włodzimierz Monomach, Pouczenie dla dzieci moich*, tłum. R. Łużny, [w:] *Słowo o Bogu...*, s. 81–90; *Suplika Daniela Więźnia*, tłum. R. Łużny, [w:] *Literatura staroruska. Wiek XI–XVII. Antologia*, red. W. Jakubowski, R. Łużny, Warszawa 1971, s. 73–80. Wybór tłumaczeń fragmentów staroruskich utworów hagiograficznych, dedykowanych świętym księżetom (m.in. *Pamięci i pochwały* Jakuba Mnicha, opowieści o męczeństwie Borysa i Gleba, żywota Aleksandra Newskiego), znajduje się też w pracy: T. Špidlik, *Wielcy mistycy rosyjscy*, tłum. J. Dembska, red. H. Paprocki, Kraków 1996.

przycaczane w formie spolszczonej, przyjętej na gruncie polskiej bizantynistyki. Zatem bratem Anny i Konstantyna VIII był cesarz Bazyl II Bułgarobójca, a nie Wasyl II (s. 103, 128, 151)¹³. Kronikarze Jan Malal (s. 111), Joann/Jan Kinnam (s. 114, 267) i Jerzy Armatoł (s. 158, 162) to odpowiednio: Jan Malalas, Jan Kinnamos i Jerzy Hamartolos. Ród sprawujący władzę cesarską w Bizancjum w XI–XII w. nosił zaś miano Komnenów, a nie Komenów (s. 125–126, 266).

Warto byłoby doprecyzować kilka innych kwestii. Zwierzchnikiem Kościoła ruskiego w interesującym nas tu okresie nigdy nie był patriarcha kijowski (s. 107, 273), lecz metropolita kijowski podporządkowany patriarsze Konstantynopola. Pełniącego tę ostatnią funkcję w IX w. Focjusza nie można też nazywać metropolitą konstantynopolitańskim (s. 145). Zbiór prawa bizantyńskiego, znany od XI w. na Rusi w tłumaczeniu na język staro-cerkiewno-słowiański, to zaś nie *Ecolga* (s. 277), lecz *Ekloga*, promulgowana przez cesarza Leona III i jego syna Konstantyna V (s. 153)¹⁴. Pewien błąd wkradł się też na stronę 236 – przytoczony przez Mariusza Bartnickiego cytat jest ewidentnie fragmentem traktatu, zawartego z Bizancjum w 971 r. przez księcia Światosława, a nie passusem z umowy z roku 907 r.

Kilka nieścisłości zaobserwować można również w stosowanej w pracy terminologii paleoslawistycznej. Dla przykładu: zasugerowany się najprawdopodobniej brzmieniem rosyjskiego określenia „spisok”, na stronie 153 Autor wspomina o najwcześniejszym „spisie” słowiańskiego przekładu *Eklogi*. W kontekście tym należałoby natomiast mówić o najstarszym „odpisie” tłumaczenia wspomnianego zabytku, tj. jego rękopiśmiennej kopii. Dość nieprecyzyjnie jest też używany termin „protograf”, oznaczający pierwszy, niekiedy skreślony ręką autora, „odpis” danego tekstu literackiego (s. 29, 37).

Należy jednak z całą mocą podkreślić, że wskazane potknięcia i mankamenty nie umniejszają niewątpliwej wartości naukowej recenzowanej monografii. Stanowi ona kompetentne i nowatorskie opracowanie mało znanego na gruncie polskiej historiografii aspektu kultury średniowiecznej Rusi. Autor, co zasługuje na szczególne podkreślenie, prezentuje interesujące go kwestie na szerokim tle porównawczym, poszukując analogii dla konkretnych fenomenów nie tylko w kręgu cywilizacji bizantyńskiej, lecz także na obszarze Europy Środkowej. Mariusz Bartnicki zna ten region bardzo dobrze,

¹³ Co ciekawe, na stronie 156 imię cesarza podane zostało w poprawnej formie.

¹⁴ Na stronie 153 znajduje się właściwa nazwa omawianego zbioru praw – *Ekloga*.

co pozwala mu przywoływać liczne przykłady z dziejów monarchii Piastów, Przemyślidów czy Arpadów – podmiotów politycznych, z którymi Ruś Rurykowiczów utrzymywała wszak w XI–XIII w. równie ożywione stosunki jak z Bizancjum.

ZOFIA BRZOZOWSKA
UNIWERSYTET ŁÓDZKI*

Bibliografia

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

- Ilarion, *Słowo o prawie i łasce*, tłum. W. Hryniewicz, [w:] idem, *Chrystus zmartwychwstał. Motywy paschalne w pismach metropolity Ilariona (XI w.)*, Warszawa 1995, s. 184–204.
- Ilarion, *Słowo o prawie i łasce*, tłum. R. Łużny, [w:] *Słowo o Bogu i człowieku. Myśl religijna Słowian Wschodnich doby staroruskiej*, red. idem, Kraków 1995, s. 39–57.
- Latopis halicko-wołyński*, tłum. F. Sielicki, [w:] *Kroniki staroruskie*, red. idem, Warszawa 1987, s. 231–246.
- Latopis kijowski*, tłum. E. Goranin, t. I (1118–1158), Wrocław 1995; t. II (1159–1198), Wrocław 1988.
- Pateryk Kijowsko-Pieczerski czyli opowieści o świętych ojcach w pieczarach kijowskich położonych*, tłum. L. Nodzyńska, Wrocław 1993.
- Suplika Daniela Więźnia*, tłum. R. Łużny, [w:] *Literatura staroruska. Wiek XI–XVII. Antologia*, red. W. Jakubowski, R. Łużny, Warszawa 1971, s. 73–80.
- Włodzimierz Monomach, *Pouczenie dla dzieci moich*, tłum. R. Łużny, [w:] *Słowo o Bogu i człowieku. Myśl religijna Słowian Wschodnich doby staroruskiej*, red. idem, Kraków 1995, s. 81–90.

OPRACOWANIA

- Bartnicki M., *Atrybuty władzy książąt ruskich XIII w. jako element prestiżu*, „Socium” 2008, nr 8, s. 21–32.
- Bartnicki M., *Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264*, Lublin 2005.
- Bartnicki M., *Sprawa koronacyjnych insygniów Daniela Romanowicza*, „Zamojsko-Wołyńskie Muzealne Zeszyty” 2008–2010, t. V, s. 37–47.
- Bartnicki M., *Władca i poddani w historiografii ruskiej XI–XIII wieku*, Lublin 2015.
- Chojnicka K., *Narodziny rosyjskiej doktryny państwowej. Zoe Paleolog – między Bizancjum, Rzymem a Moskwą*, Kraków 2001.
- Čekova I., *Pārviite staroruski knjaze svetci (obrazi, simbolika, tipologija)*, Sofija 2013.

* Wydział Filologiczny, Katedra Filologii Słowiańskiej oraz Centrum Badań nad Historią i Kulturą Basenu Morza Śródziemnego i Europy Południowo-Wschodniej im. prof. Waldemara Cerana, *Ceraneum*.

- Dąbrowski D., *Genealogia Mścislawowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV w.)*, Kraków 2008.
- Hryniewicz W., *Chrystus zmartwychwstał. Motywy paschalne w pismach metropolity Ilariona (XI w.)*, Warszawa 1995.
- Kazhdan A., „Constantin imaginaire”. *Byzantine Legends of the Ninth Century about Constantine the Great*, „Byzantion” 1987, vol. LVII, s. 196–250.
- Kobrzeńska-Sikorska G., *Wizerunki carów rosyjskich. Między ikoną a portretem*, Olsztyn 2007.
- Korpela J., *Prince, Saint and Apostle. Prince Vladimir Svyatoslavič of Kiev, his Posthumous Life, and the Religious Legitimization of the Russian Great Power*, Wiesbaden 2001.
- Kowalska H., *Kultura staroruska XI–XVI w. Tradycja i zmiana*, Kraków 1998.
- Lis I., *Święci w kulturze duchowej i ideologii Słowian prawosławnych w średniowieczu (do XV w.)*, Kraków 2004.
- Nazarenko A.V., *Drevnjaja Rus’ na meždunarodnyh putjach. Meždisciplinarnye očerki kul’turnych, torgovyh, političeskich svjazej IX–XII vv.*, Moskwa 2001.
- New Constantines. The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th–13th Centuries. Papers from the 26th Spring Symposium of Byzantine Studies, St. Andrews, March 1992*, ed. P. Magdalino, Cambridge 1994.
- Nikitenko N.N., *Rus’ i Vizantija v monumental’nom komplekse Sofii Kievskoj*, Kiev 2004.
- Nikitenko N.N., *Sofija Kievskaja i ee sozdateli*, Kamenec Podol’skij 2014.
- Nikitenko N.N., *Svjataja Sofija Kievskaja*, Kiev 2008.
- Peltz W., *Suwerenność państwa w praktyce i doktrynie politycznej Rusi Moskiewskiej (XIV–XVI w.)*, Zielona Góra 1994.
- Podskalsky G., *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna na Rusi Kijowskiej (988–1237)*, tłum. J. Zychowicz, Kraków 2000.
- Poppe A., *Państwo i Kościół na Rusi w XI w.*, Warszawa 1968.
- Profantová N., *Kněžna Ludmila. Vládkyně a svěťice, zakladatelka dynastie*, Praha 1996.
- Romanowski D., *Trzeci Rzym. Rozwój rosyjskiej idei imperialnej*, Kraków 2013.
- Saint Emperor Constantine and Christianity. International Conference Commemorating the 1700th Anniversary of the Edict of Milan. 31. May – 2. June 2013*, ed. D. Bojović, t. I–II, Niš 2013.
- Smorağ Różycka M., *Bizantyńsko-ruskie miniatury Kodeksu Gertrudy. O kontekstach ideowych i artystycznych sztuki Rusi Kijowskiej XI w.*, Kraków 2003.
- Špidlík T., *Wielcy mistycy rosyjscy*, tłum. J. Dembska, red. H. Paprocki, Kraków 1996.
- Šumejko T., *Translatio imperii u Ilariona Kievskogo. Simboličeskie implikacii Slova o zakone i blagodati*, [w:] *Byzantina et Slavica Cracoviensia, III, Byzantium and East Central Europe*, Kraków 2001, s. 61–69.
- Walter C., *The Iconography of Constantine the Great, Emperor and Saint*, Leiden 2006.
- Winkelmann F., *Das hagiographische Bild Konstantins I. in mittelbyzantinischer Zeit*, [w:] *Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9.–11. Jahrhundert*, hrsg. V. Vavřínek, Praha 1978, s. 179–203.